

A KÖZÉP-EURÓPAISÁG MINT ANTIKOMMUNIZMUS

L I S Z T Ó C Z K I P É T E R

Köztes Európa, Közép-Európa vagy Kelet-Közép-Európa? Nemcsak földrajzi kérdés ez, és nem kizárólag politikai vagy gazdasági, hanem legfőképpen kulturális természetű. A gazdaságtörténések Kelet-Európának tekintenek minket és a környező országokat, viszont kulturálisan nyugat-európainak titulálnak a szellemtudományok művelői; noha ez a *kultúra* nálunk sokkal nagyobb becsben tartott létszelet, hiszen a művészet errefelé nemzetmentő-létfenntartó funkcióval bír. Erre több író és gondolkodó ébredt rá a Szovjetunió bakancsának nyomása alatt, és egyöntetűen kimondták: egy fal nem tehet minket kelet-európaivá.¹ Láthatóvá válik, hogy a közép-európai régió irodalma a megszállás alatt (1945–1989/91) hasonló problémákkal foglalkozik. A politikai és kulturális elnyomással szemben működik, eszmei eszköztára megegyezik – humor, abszurd, kulturális emlékezet és az identitás megtartásához és kiharcolásához kötődő visszahatások. Nézzük meg, mi az, ami közös, és döntsük el, mit tudunk ezzel kezdeni!

NEVETVE SÍRNI / SÍRVA NEVETNI

A II. világháború lezártaival és a „felszabadulást” követően minden megtett fizikai, társadalmi vagy katedrához rendelt lépés ingoványos talajon találta magát. Axiomaként tudjuk, hogy a forradalom felfalja saját gyermekeit, de a kor emberének első kézből kellett ráismernie arra, hogy kompromisszumok megkötésére van szüksége. Ezt láthatjuk az 1950-es években Ludvík Jahn példáján is.

Milan Kundera *Tréfa* című regényének hőseivel már megkeseredett emberként találkozunk. Fiatalkorában, egy Marx idézet *tréfás* kifordítása miatt, ítélőszék elé került. Bár továbbra is hisz a pártban, az ellenségként tekint rá, ezért elhatározza, hogy bosszút áll azon az emberen, akit felelősnek érez bukásáért. A bosszú nem sikerül, és a bosszúhoz kötött megváltás sem következik be, helyette egy ártatlan lány élete válik járulékos veszteséggé. A *Tréfa* több magánélet tragédiáját és az azokhoz vezető utakat dolgoz fel, amelyekből szükségszerűen

¹ Lásd: Czesław MIŁOSZ: *A mi Európánk = Uő. A kétségbeesés tisztasága.* vál. és ford. BOJTÁR Endre – PÁLFALVI Lajos, Osiris, Bp. 1999. 320.; Milan KUNDERA: *Az elrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája.* ford. BÍRÓ Péter, Európa, Bp. 2022.; BIBÓ István: *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája = Uő.: Válogatott tanulmányok.* III. köt. vál. IFJ. BIBÓ István – Huszár Tibor, szerk. IFJ. BIBÓ István, Magvető, Bp. 1986. 375–384. és Andrzej STASIUK – Jurij ANDRUHOVIC: *Az én Európám. Két esszé az úgynevezett Közép-Európáról.* ford. KÖRNER Gábor, JAK, Bp. 2004.

buknak ki az 1950-es és '60-as évekbeli csehszlovák társadalom mindennapi problémái. Kundera első nagyszabású regénye, ami kétségkívül elindítja a fiatal író pályafutását, hamar a cenzúra áldozatává válik, s az író nem sokkal ezután emigrálni kényszerül. Mindennek tudatában maga a szerző élete is részévé válik a regénynek, s a szerzteágazó életek tragédiái mellett nem csupán *metanarráció*-ként marad meg a visszakapcsolás a könyv címéhez. Kundera *Tréfa* mindezek tudatában nem a bosszú megváltó erejének kudarca, hanem egy látélet a rendszer humorérzékéről, pontosabban annak hiányáról.

Az első kézirat 1965-ben készült el, viszont a cenzorok miatt egészen 1967-ig kellett várni a megjelenésre, majd az 1968-as megszállást követően be is tiltottak.² A könyvből forgatott film hasonló sorsra jutott – Jaromil Jireš rendezésében 1969-ben vetítik először a filmet, ami hatalmas sikernek bizonyult és tovább dagasztotta a cseh új hullám ismertségét, viszont azonnal megmozgatta az államapparátus fogaskerekeit, és betiltották.³

Nem tudjuk, hogy Kundera mely művekből merített a *Tréfa* megírása előtt. Az biztos, hogy kilenc évvel a *Tréfa* megjelenése előtt Marek Hlasko, a lengyel irodalom James Deanje, megegyező problémákat feszegetett *Cmentarze* (temető) (1958) című regényében. Hlasko regényének hőse, Franciszek Kowalski nem egy ártatlan tréfának, hanem egy részeges delíriumban énekelt, hazafias, mondhatni *ellenforradalmi* éneknek köszönheti vesztét. Hazafelé letartóztatják a rendőrök, és az addig hű pártszolga, aki számtalan órát áldozott a kommunizmus építésére, kegyvesztetté válik. Kowalski, pontosan úgy, mint Ludvík, az eddigi életük megszokott mindennapjainak normarendszere által kerülnek az állam célkeresztjébe. A kommunizmus új normarendszerében nem fér el sem tréfa, sem pedig katonadal.

Az '50-es és '60-as évek (fordított) szocialista realizmusának lényege ez a két regény. Megköveteli a korstílus a kidolgozott és a való életből hozott karaktereket és azok jellemfejlődését, viszont a fejlődés a rendszer szemében államellenes és dekadens lehet csupán. A háborút megélt karakterek fejlődése két irányba ágazhat el a kommunizmus megérkezéével: abszolút kapituláció vagy szükségszerű osztályidegenség, azaz nyílt ellenségé válás.

BÚJTATOTT BÍRÁLAT

A kultúra mindennek a kulcsa. Gondoljunk csak a *Világirodalom remekei* sorozatra, ami szinte egy generáció alatt beköltöztette a szénégető otthonába a nyugati kánon legjavát és a mára elfeledett szovjet írók valahányadát. Így ennek megragadása vagy éppen manipulációja kétoldalú harc az alkotók és az állam között. A 20. század első felében a színház problémája az volt, hogy azt szórakozásként értelmezte a közönség. A néző elidegenítése és ennek technikája, a negyedik fal áttörése és az elemző lét ráaggatása a hallgatóságra így a kor színházának feladatává vált. Brecht-nél már létrejön ennek eljárás-rendszere, amikor az előszó vagy a színházi instrukciók, amelyeket jellemzően a drámák elején találunk, megjelenik a színpadra vetítve, vagy valaki az előadás elején felolvassa. Az elidegenítés eljárása létrehozza a „kritikus közönséget”, és ennek használata bújtatott módon a szerző oldaláról megfogalmazott kritikát is kibontásra sarkallhatja.

A szintén lengyel Sławomir Mrożek *Rendőrség* című drámájában a rendszer hibáira ébredő rendőr történetét kapjuk, aki még a darab elején hű szolgálja a rendszernek. Miután az utolsó konspirátort elengedik a börtönből, s az üresen

Ellenforradalmi irodalom – Milan Kundera *Tréfa* és Marek Hlasko *Cmentarze* című regényeinek 1989-es és 1981-es szamizdat kiadása

2 John UPDIKE: *Odd Jobs. Essays and Criticism*. Random House, New York, 2012. 563.

3 Michale KORESKY: Eclipse Series 32. Pearls of the Czech New Wave. *The Criterion Collection*. 2012. október 24.

marad, valakit le kell tartóztatni, különben a börtön nem tud tovább működni. Így hát az egyik rendőrt tartóztatják le, aki lassan felismeri az eddig általa is imádkozott rendszer hazugságait. Az előző példákából okulva érthetjük, hogy egy ilyen darab hamar elakadna a cenzor asztalán, így a következő a megoldás: „a szerző megjegyzése egy esetleges színpadi előadáshoz”. Mrożek itt szarkasztikusan kívánja bizonygatni, hogy nem rejlik ebben a drámában semmilyen metafora vagy célzás, így nem szükséges olvasni a sorai között... Ennek tudatában a rendezőknek megtiltja, hogy bármilyen „szcenográfiai trükköt” vagy hangsúlyt tegyenek hozzá a darabhoz. Nem modern és nem is kísérleti darab ez, „Isten mentsen attól, hogy komédiává fajuljon a darab”.⁴ Mrożek drámái többségében Nyugaton arattak sikert, de csak azért, mert ott engedték azokat játszani. Az abszurd színház teljesen mást jelentett a nyugati és a keleti nézőközönségnek, bár a tehetetlenség és az ehhez kapcsolódó frusztráltság vagy komikum a nyugati és a keleti közönség számára is érthető volt.

A *Rendőrség* vagy akár a *Tangó* nem azért érthető a nyugati és keleti közönségnek egyaránt, mert a szerző országának, társadalmának állapota a két közönség számára egyformán ismerős, hanem mert olyan, mindenki által tapasztalható, mondhatni egyetemes-fundamentális kérdésekre vagy problémákra mutat rá, ami történelmi/földrajzi kontextus nélkül is érthető és érezhető. A *Rendőrség* Párizsban és Krakkóban ugyanúgy a Bürokrácia logikátlanságára és a látszatintézkedésekre mutat rá, viszont Krakkóban felismerhetővé válik a Párt, a koncepciók perke valósága és a bűnbakok keresése. Párizsban a probléma elméleti és metafizikai, Krakkóban az ellenség azonosítható és öröknek tűnő szociális realitássá válik.

A rendszert célzó *metakritikával* találkozhatunk Örkény István és Spiró György műveiben is. Örkény *Egy négykezes regény tanulságos történetében* (1979), annak előszavában bizonygatja az olvasóknak, hogy bár nem érhetnek fel a kortársaik eszmei mondanivalójukkal, mégis remélik, hogy „bőséges kárpótlást nyújtunk történetünk érdekességével, szebbnél szebb tárgy-leírásainkkal, hibátlan jellemábrázolásunkkal, alakjaink állandó és meg nem állítható fejlődésével, főképpen pedig két főhősünk személyével, melyeket egyenesen az életből vettünk kölcsön”.⁵ A szocialista realizmus csúcspontján Örkény mellőzött szerzővé vált, de kompromisszumok megkötésével, illetve a korstílus direktíváinak megfakulásával visszakerült az irodalom véráramába. Örkény ezzel az előszóval kilépett a szocialista realizmus ideológiai vezérvonala és saját mellőzöttsége kettős karámból.

S ha már ideológiai vezérvonal – mit jelenthet a „megsűrült középfok” egy Ady-monográfiában? Spiró György *Csirkefej* (1987) című emlékezetes drámájából talán meríthetünk ihletet:

„Egy grammatikai po-é-tikum – a megsűrült középfok...« *Megáll, felkiált.* Megsűrült! De jó! *Kiabálva olvassa.* ...a megsűrült középfok – nem utolsó sorban ennek volt mintegy hírhozója. A Magunk szerelmé-ben loo verse mindössze 47,8 középfok esett, a kései költeményekben 56,6-ra ugrott ez a szám. S a megnőtt gyakoriság, mint oly sokszor a lírában, a belső lényegi mondandóval állott itt kapcsolatban.« *Felnéz, vigyorog.* Na?! Megsűrült középfok!”

A „megsűrült középfok” Király István, a Kádár-korszak irodalomtörténetésének kreálánya; aki maga is ott ült az imént idézett Spiró-darab premierjén. Ez a bújtatott, de mégis mindenki számára érthető állásfoglalása Balassa Péter⁶ és Király István közötti vitában egyenes választ adott, sőt a szocializmus utolsó éveiben azt is megválaszolta, hogy mennyire sikerült homogenizálni a magyar irodalmat.

4 Sławomir MROZEK: *Drámák.* ford. BALOGH Géza és mások, vál. és szerk. PÁLFALVI Lajos, Európa, Bp. 2000. 7.

5 ÖRKÉNY István: *Babik / Egy négykezes regény tanulságos története.* szerk. RADNÓTI Zsuzsa, Helikon, Bp. 2020. 107.

6 Lásd: BALASSA Péter: Észjárás és forma. Megújuló prózánkról. *Mozgó Világ*, 1980/5. 60–70.

SAJTÓVISZONYOK – ITTHON ÉS OTTHON

A hatvanas években nyárfelé tetőzött az ifjúsági probléma – így foglalta dalba Cseh Tamás a kádári kultúrpolitika hosszú évekig zajló fejfájásának okát. Az 1956-os „októberi események” következtében, valamint a fiatalság és az értelmiségi, egyetemi körök részvételének köszönhetően az irodalom sokkal rendszerezettebb megfigyelés alanya lett, ami egészen 1989/90-ig kísért a szcénát. A kultúra felügyeletében abszolút monopóliumra törekedett az államapparátus, a spontán és autonóm törekvések folyamatos megfigyelése miatt a folyóiratok ügye hatalmas változásokon ment keresztül.

A forradalom és szabadságharc előtt már léteztek központi (jelentőségű) folyóiratok, az egyik a *Nyugat* utáni úrt betölteni kívánó *Magyar Csillag* (1941–44) volt, amely 1956 után *Kortárs* néven működött tovább. Megjelenik továbbá az *Élet és Irodalom*, illetve az *Új Írás*, valamint a *Nagyvilág*, amely világirodalommal foglalkozott, amiben – természetesen – erős súlypontot kapott a szovjet irodalomtermés. A korszaknak irodalom- és értelmiségpolitikájának további célkitűzése volt a vidéki folyóiratok elindítása, hogy a kulturális tartalmak ne kizárólag Budapesten koncentrálódjanak; így az '50-es években jönnek létre azon vidéki folyóiratok, amelyek közül több a mai napig működik. Ilyen az 1954-ben induló *Alföld* (Debrecen) és a pécsi *Jelenkor* (1958–). Jellemzően pártpolitikai érdekek szóltak bele abba, hogy a szerkesztőséget és a főszerkesztői pozíciót kik foglalhatják el. A cél nem más, mint hogy a párt- és kultúrpolitika irányelvei megtartassanak a lapszámokban, viszont a '80-as évekre láthatóvá válnak azok a törések is, amelyeket a párt nem tudott elfedni többé.

A kor magyar irodalmának, képzőművészetének és szociográfiai írásainak legfontosabb lapja a (rég) *Mozgó Világ* volt (1971–83). A lap megannyi, a magyar irodalomnak a 20. század második felében meghatározó szerzőjét indította útjára, továbbá ágyazott meg olyan szociológiai munkáknak, amelyek a kor legégetőbb társadalmi problémáit hozták felszínre. Kiemelendő itt Csalog Zsolt munkássága, aki a cigányság és hajléktalanság élethelyzetét mutatta be, s ezzel párhuzamosan meghonosította az *oral history* mint műfajt. A *Mozgó Világ* megannyi emlékezetes példát nyújthat nekünk az autonomizálódásra törekvő irodalmi élet és az államapparátus ütközéseiből.

A magyar nyomtatott sajtó felügyelete, az adott lapokhoz fűződő direktívák kiadása, értékelése a főszerkesztői és rovatvezetői értekezletek feladatkörébe tartozott. A kor két meghatározó lapja, a *Tiszatáj* és a *Mozgó Világ* ekkor már több, egymásra halmozódó, az állam és az MSZMP Központi Bizottsága (KB) számára súlyos közléspolitikai vétséget „engedett meg magának”. Az MSZMP KB miniszterhelyettese, Tóth Dezső az 1982. október 15-én megtartott főszerkesztői és rovatvezetői értekezleten ki is emelte, hogy a két lap főszerkesztőivel szemben súlyos politikai és szakmai kifogások merültek fel, így az egyetlen lehetséges válasz a főszerkesztők részéről az önkéntes távozás lehet.⁷ Németh György meglátása szerint két okból jutottak ide az említett folyóiratok. Elsősorban a *Mozgó Világ Történelmi hagyományok* rovata miatt, amely történelmi rovat révén az „újabb kori” magyar történelmet gyakran boncolgatta, amellet, hogy a nemzeti és nemzetiségi tematika is megjelent, másodsorban mind a két folyóirat szorgalmazza a határon túli magyarság, illetve az emigrációban élő magyarság közlését, nem mellesleg úgy, hogy a *Tiszatáj* Ilia Mihály főszerkesztősége alatt a közép-európaiság gondolatkörét is életre hívta.⁸ Ezzel párhuzamosan Lengyelországban is folytak ilyen törekvések, nevezetesen a Független Kiadói Műhely

Közléspolitikai vétség –
A (rég) *Mozgó Világ* utolsó, 1983. novemberi lapszáma és a *Tiszatáj* 1986. júniusi száma, benne Nagy Gáspár versével

7 NÉMETH György: *A Mozgó Világ története 1971–1983*. Palatinus, Bp. 2002. 114.

8 Uo. 115–116.

(NOWA) munkásságának köszönhetően. A *Mozgó Világgal* ellentétben a NOWA nem volt képes kilépni a második nyilvánosság berkeiből, viszont a lengyel demokratikus ellenzék fordításait és esszéit megközelítőleg 1500–3500 példányban sikerült kiadnia. A NOWA mintegy 300 címet adott ki a '70-es évektől kezdve, a Lubinból Varsóba való áttelepülésüket követően. Sikeresen közölték az emigráns vagy tiltott szerzők munkáit (George Orwell és Alekszandr Solzsenyicin, Czesław Miłosz és Witold Gombrowicz), sőt 1988-ra Hanna Arendttől *A totalitarizmus gyökerei* című tanulmányt is *ramka* alá rendezték.⁹

De térjünk vissza a magyar viszonyokra! Hatalmas port kavart Csalog Zsolt *Egy téglát én is letettem* című írása a *Mozgó Világ* 1982. évi második számában. Később, 1989-ben önálló kötetként, ugyanezen a címen jelent meg Csalog írása másik négy szöveggel együtt. A cikk, majd később a kötet egésze a rendszer első, engedelmes „funkcijairól” szól. Az interjúkban választ kaphatunk arra, hogy mi sarkallta ezeket az embereket az erőszakra és a szenvedést okozó parancsok teljesítésére. Az ÁVH múltján és annak a társadalomra gyakorolt hatásán túl a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* szerzői gazdasági és külpolitikai kérdésekkel is foglalkoztak. Az előbbi folyóirat monográfiája erre a következő példákat hozza: Bauer Tamás tanulmánya, *A második gazdasági reform és tulajdonviszonyok* (1982/11) a keleti blokk politikai gazdaságtani működését bírálja, amelyben az éles kritika mellett egy szamizdat nyomtatványt is feltüntetett a jegyzetek között;¹⁰ utóbbiban pedig Köteles Pál *Töprengés egy torzkép előtt* című tanulmánya (1982/szeptember) Ion Lăncrănján *Gondolatok Erdélyről* című könyvét szemlélte, amelyben kiemelte azokat a csúsztatásokat és hazugságokat, amelyeket

ellenzéki folyóiratok hívták életre a közép-európaiságot

a román szerző Erdélyről, illetve az erdélyi magyarságról fogalmazott meg (Lăncrănján könyvében többször hangsúlyozta például a magyarság barbárságát a „magas kultúrájú, ősi dák és szelíd római

hagyományok szerint élő román néppel” szemben).¹¹ Megbizonyosodhatunk: Bauer és Köteles írási diplomáciai veszélyt jelentenek! Legalábbis a KB így gondolta. Bár Vörös László, az Ilia Mihályt leváltó főszerkesztő megőrizhette pozícióját a lap élén, 1986-ban fél évre mégis betiltják a lapot, hiszen közléspolitikai vétséget követnek el, amikor leközlük Nagy Gáspár *A fű naplójából* című versét, amelyben 1956 forradalomként, Kádár János pedig mint *júdásfa* jelenik meg.¹²

Amennyiben közléspolitikai vétség miatt egy lap szerkesztőségét leváltották, úgy a tervező grafikus is távozott a folyóirattól. Tehát a következő lapszámmal a folyóirat külseje is változott. Feltehetőleg erre azért volt szükség, hogy az olvasók „ne ismerjék fel” azt a folyóiratot, amiben a közléspolitikai vétség előfordult, viszont teljesen jogosan gondolhatjuk azt, hogy ezzel még inkább felhívták arra a figyelmet, hogy az előző lapszámban valami olyat lehet olvasni, amely annyira „veszélyes”, hogy el kell fedni. Kulin Ferenc, a *Mozgó Világ* főszerkesztője 1983. szeptember 16-án átvette a felmentéséről szóló levét. Még az év végéig előkészített számok publikálásra kerülhettek volna, viszont a decemberi lapszám, az úgynevezett „Bibó-szám”, melyben *Az európai társadalom fejlődése* című tanulmányát adták volna közre, már nem jelenhetett meg. Kulin menesztésének híre, a Bibó-lapszám preventív betiltása, illetve a szerkesztőség együttes felállása heves szolidaritási akciókat szült, amely az ELTE ÁJK-n végbemenő vitával zárult. Az új szerkesztőséggel szemben intellektuális bojkott alakult ki. Az új *Mozgó Világ* 1984/1-es szám borítója rendíthetetlenül ad tanúbizonyságot az első és második nyilvánosság közötti valamikori kapocsról, ami P. Szűcs Julianna [megdöbbenő módon máig tartó – *a Szerk.*] főszerkesztőségével pattan el.

9 Justyna BŁAŻEJOWSKA: NOWA. Encyklopedia Solidarności. Wayback machine. <https://web.archive.org/web/20100924004443/http://encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=T01183_Niezale%C5%BCna_Oficyna_Wydawnicza_Warszawa>

10 Lásd. BENCE György – Kis János – MÁRKUS György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* [kézirat] 1970–1972.

11 KÖTELES Pál: *Töprengés egy torzkép előtt. Tiszatáj*, 1982/szeptember. 52.

12 MÜLLER Rolf: *A Tiszatáj-ügy állampárti dokumentációja. I–II. Kortárs*, 2001/7.

A MÁSODIK NYILVÁNOSSÁG

A Kádár-korszakban kétféle nyilvánosságról beszélhetünk: az első, ami a párt által kibocsátott és ellenőrzött adásokból, folyóiratokból állt, a második pedig minden olyan nyomtatvány volt, amely meg kívánta kerülni az államot és ezzel annak sajtóviszonyait és cenzorait. Másnéven ezt a második nyilvánosságot hívjuk szamizdatnak. Kornis Mihály felvetésére indul 1977-ben *A napló*, amely kéziratossámként egészen 1982-ig működött. Írók, költők és a későbbi ellenzék tagjai helyezhették el írásaikat *A napló*-ban, amely három példányban járt körbe.¹³ A szerzők itt olyan írásaikat helyezhették el, amelyeket (erős gyanúval feltételezhetően) politikai okok miatt nem adhattak ki. Tagadhatatlanul *A napló* indítja el a magyarországi szamizdatkészítés kultúráját, viszont a „demokratikus ellenzék” Lengyelországba vezető „tanulmányi útjai” honosítják meg a szamizdat technikai hátterét.

A legnagyobb lengyel földalatti kiadó a már említett NOWA volt, amely a *Zapis* (jegyzet), illetve a *Krytyka* (kritika) folyóiratok kiadása mellett mellőzött és emigráns irodalmat jelentetett meg, továbbá az 1981-től 1989-ig működő *Tygodnik Mazowszét* (mazóviai hetilap), a Szolidaritás legfontosabb lapját, ami kb. 50-80 ezer példányban jelent meg.¹⁴ Az 1970-es években a lengyel ellenzék, megalapozva későbbi szamizdatos sikereit, egy hatékony nyomtatási lehetőséget keresett, s ezzel megszületett a *ramka*, amely technikát Rajk László és Demszky Gábor lengyelországi útjaikon sajátították el az 1980-as évek elején.¹⁵ A *ramkán* túl a hétfői szabadegyetemek ötletét is a lengyel utazások során hozták haza, ennek elsősorban Bence György és Kis János lett az úttörője, s 1978-tól egészen a rendszerváltásig bevett gyakorlat volt az ellenzék köreiben. A szamizdat nem csupán egy tömegkommunikációs eszköz volt, hanem a Gutenberg-féle hagyományhoz való tartozás záloga.

Szimbolikus harcok –

Felakasztott Rákosi-mellszobor a Mártírok útja (ma Margit körút) és a Keleti Károly utca sarkán, háttérben a Május 1. Mozi (ma Átrium) épülete, 1956. október 25. (*Terror Háza Múzeum*)

13 BARNA Imre: 1983. *Beszélő*, 1999/3. 57–67.

14 DANYI Gábor Lóránd: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom a kádárizmus alatt (1956–1989)* [doktori disszertáció] ELTE BTK, 2009. 39.

15 *Uo.* 162–163.

Közép-európai közösség –
A Szolidaritás Független
Szakszervezetet népszerűsítő
graffiti Varsóban, 1989
(Fortepan)

TÖRTÉNELMI UTÓMUNKA

Bár a régió irodalma a kommunista megszállás alatt ha nem is közvetlen kiállással, de szamizdatokkal, a blokkon belüli szerveződésekkel, illetve az emigráns irodalmon keresztül megpróbálta ellenvetéseit megfogalmazni a Szovjetunióval szemben. Maradtak viszont olyan államok, amelyeknek az eszmei és lelki gyász munkája a Góliát bukása utánra jutott. Az elmúlt időben nemcsak akadémiai, hanem irodalmi berkeken belül is egyre divatosabb lett az assmanni kulturális és történelmi emlékezet alkalmazása. Nem kizárólag keleti fenomén ez, viszont elnézve a régió történelmét, elég okot láthatunk a közép-európai térség kortárs irodalmában felmerülő emlékezeti utómunkára.

Bulgária kortárs irodalma például az elmúlt tíz évben egyre több kérdést feszeget az ország és a térség múltjával kapcsolatban. Miroslav Penkov *East of the West. A Country in Stories* (2011) című novelláskötete az Európai Unióba való csatlakozás és a történelem súlyának, az emigrációnak, a kommunizusból a kapitalizmusba vezető útnak a problémáival foglalkozik. Három generáció, amelyből egy sem tud a saját jelenében létezni. Az elhurcolt keresztény gyermekek, az erőszakkal asszimilált törökök és pomákok mind-mind dörömbölnek a jelen ajtaján, az előző évszázad tumultusát nem lehet besöpörni a lábtörlő alá. Georgi Tenev *Party Headquarters* (2006) című regénye szintén felismeri, hogy a történelmi múlt elengedhetetlen, hiszen azok, akik az összeomlás előtt a pártot vezették, megúszták a számonkérést. Lehetséges, hogy a kormány elnevezése más, de a politikai erő, az intézmények és az ezzel járó vagyon nem váltott tulajdonost. A kommunizmust követő évek a demokratizálódást és a múlt sérelmeinek elszámolását ígérték, viszont nem maradt más, csak a történelem zárójelének kirugása a sor végéről és egy „múlt, amely tökéletesen megvádolható, viszont mindennek ellenében nem képes visszafizetni már semmit”.¹⁶ Bizonyos sérelmeket nem lehet elfelejteni, viszont vannak azok a traumák, amik nem látnak napvilágot. Herta Müller *Lélegzethintája* (2009) a százszok munkatáborra való elhurcolását, Visky András *Kitelepítése* (2022) egy osztrák-magyar család történetét mutatja be a román Gulágon. A túlélés, amely szinte az egész térség lét-tapasztalata, nem valami magasztos cél vagy erény reményében zajlik. A leg-

¹⁶ Georgi TENEV: *Party Headquarters*. ford. Rodel, Angela, Open Letter Books, New York, 2016. 45.

alapvetőbb identitásdarabjaink tartanak meg minket, legyen az a mechanikus lélegzés általi öntudat pislákolása vagy a családi Biblia mindenáron való megőrzése.

Mariusz Szczygiel *Gottland* (2006) című riportregénye Csehszlovákiáról próbálja lerántani a leplet, két okból. Először is fel kívánja helyezni Csehországot a térképre, amely a birodalmak és megszállók között megannyiszor eltűnt, másodsor pedig a csehekre sokszor ráaggatott svejki karaktert akarja helyére tenni, vissza Hašek könyvébe. Svejk helyébe nem egy másik nemzeti karaktert kíván állítani, hanem a térség egészére is applikálható túlélést és annak stratégiáját sugallja megelevenített történelmi karaktereivel, mint Goebbels szeretőjével, Lída Barovával vagy éppen Kafka még élő hozzátartozójával. Nem a kommunizmus van a célkeresztben, hanem a világháború és megszállás mindennapjaiban élő emberek a fókuszban. Csehszlovákia karakterei túlélni próbálnak, a náciizmus vagy a kommunizmus egyszerűen a működtetésével fakasztja az abszurdumot magából, s így hozza létre önmaga kritikáját. Otakar Švec, a Sztálin-élmű szobrásza például egy éjszaka taxiba ül, hogy megnézze alkotását. A sofőr kiemeli, hogy az emlékmű szovjet oldalán a proletár lány keze a katona sliccén pihen, és hogy az átadás után bizonyára ki fogják végezni azt, aki a szobrot tervezte. Švec öngyilkos lesz, majd Hruscsov híres XX. kongresszusi beszéde után az a döntés születik, hogy le kell bontani az emlékművet, de *méltóságteljesen*, robbanóanyag nem kerülhet Sztálin fejébe, fotográfia, felvétel nem készülhet a robbantásról. Fotográfia mégis készül, a szobrász neve pedig örökké fennmarad.

A KÖZÉP-EURÓPAI IRODALOM JÖVŐJE

Látható, van miről beszélnünk. A trianoni békediktátumot követően a közép-európai parasztregevényeken, abszurdon és groteszken keresztül egészen a poszt-modernig volt és van alkalmunk a saját történeteinket elbeszélni. Manapság eladhatóvá váltak az eddig alig ismert svéd, norvég és dán írók azáltal, hogy ráragasztottak a könyveikre egy bilétát, amin az áll: *skandináv krimi*. Úgy gondolom, tanulhatnánk ebből.

Jöjjön egy seregszemle, kik vagyunk most itt – a Baltikum, a Balkán és a V4 országai. Ha bántaná önbecsülésünket a múltunk, mondhatjuk azt, hogy Közép-Európa, ha dagonyázni szeretnénk benne, akkor azt, hogy Kelet-Európa. Ha erópontokat követve kívánunk elnevezést alkotni, akkor mondhatjuk, hogy Kelet-Közép-Európa, ha viszont csak éppen egy válltávolsággal lépünk arrébb a múltunktól, akkor Közép-Kelet-Európa. Ha birodalmi vágyálmaink volnának, és nem szeretnénk sem a németeket, sem az oroszokat, akkor mondhatnánk azt, hogy *Intermarium*, ha pedig német piacra akarnánk teríteni, akkor *Mitteleuropa*. Ha a manapság terjedő internetes trendekre szeretnénk ráülni, amelyben meglepő romantikával szemlézik a brutalizmust és a *hrucscovkák* között néhol látható, többnyire húzódzkodásra használt porolókat, akkor poszt-szovjet. Mind közül Kelet-Közép-Európa kevésbé földrajzi fogalom, úgyhogy azt javaslom, hogy ne okozzunk a diszlexiás vásárlóknak problémát ennyi kötőjellel. Eszmei értékünk van, ami eddig sem tudott elveszni Nyugat és Kelet között. Kelet-Közép-Európa műfordításban, Közép-Európa használatban közben jöhet csak létre az irodalmi és kulturális szférában. Úgy gondolom, hogy az ehhez kötődő munka, akár sikeres, akár nem, nem elvesztegetett idő. Amennyiben sikerül eladni magunkat, a térképre kerülünk, amennyiben nem, úgy magunkkal foglalkozhatunk. Nem tudhatunk olyan kulturális termékről, amelyet nem tudunk magunkévá tenni. Bodor Ádám, Gipsz Jakab, Andrzej Stasiuk, Vladimír Balla – melyik szerző kitalált a felsorolásban? Ha ezt megkapná egy külső szemlélő, legyen az francia, amerikai vagy brazil, nem biztos, hogy tudna rá válaszolni. Segítsünk nekik, és ezáltal segítsünk magunkon is! Megadatott nekünk, hogy elmesélhessük a saját történeteinket. Meséljük, hallgassuk, hordozzuk ezeket a történeteket, ezt a kultúrát! ■

a túlélés az egész
térsg léttapasztalata